

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗΦερενίκη Βαταβάλη¹, Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου²

Από το ξέσπασμα της κρίσης χρέους στην Ελλάδα το 2010 η οικιακή χρήση της ενέργειας έχει αναδειχθεί σε κρίσιμη πτυχή των γεωγραφικών μετασχηματισμών της Αθήνας και σε σημαντικό παράγοντα για την ανάδυση νέων προκλήσεων και πεδίων αντιπαράθεσης στον αστικό χώρο. Τα μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν από διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις υπό την επιτήρηση υπερεθνικών οργανισμών και θεσμών, που δρουν εξ ονόματος των δανειστών του ελληνικού κράτους, οδήγησαν σε συρρίκνωση των προνοιακών παροχών, ραγδαία άνοδο της ανεργίας, μείωση των διαθέσιμων εισοδημάτων και αύξηση της φτώχειας (Μπαλούρδος & Πετράκη, 2012). Υφιστάμενες μορφές φτώχειας διευρύνθηκαν και νέες μορφές χωροκοινωνικών αποκλεισμών και ανισοτήτων αναδύθηκαν, μεταβάλλοντας τη δομή της πόλης και την καθημερινότητα των κατοίκων της. Σε αυτό το πλαίσιο, η πρόσβαση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε αγαθά και υπηρεσίες έχει αλλάξει σημαντικά, το επίπεδο ζωής μεγάλης μερίδας του πληθυσμού έχει επιδεινωθεί και οι επιλογές εγκατάστασης, τα κοινωνικά δίκτυα και οι καθημερινές πρακτικές των νοικοκυριών έχουν επαναπροσδιοριστεί. Σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες τιμές της ενέργειας και τη χαμηλή ενεργειακή απόδοση των κτι-

ρίων, όλο και περισσότερα νοικοκυριά αδυνατούν ή δυσκολεύονται να καλύψουν τις ενεργειακές τους ανάγκες, όπως δείχνει και μία σειρά από σχετικές έρευνες στον ελλαδικό χώρο (Santamouris et al., 2013; Πάνας, 2012; WWF και Public Issue, 2013), αναδεικνύοντας την ενεργειακή φτώχεια ή ενεργειακή αποστέρηση σε ένα κρίσιμο κοινωνικό φαινόμενο και στην Ελλάδα.

Η ενεργειακή αποστέρηση ήταν ένα πρόβλημα για πολλά νοικοκυριά και πριν από το ξέσπασμα της κρίσης, εξαιτίας του υψηλού κόστους της ενέργειας και της χαμηλής ενεργειακής απόδοσης των κτιρίων στις ελληνικές πόλεις, επηρεάζοντας κυρίως τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων (Santamouris et al., 2007). Ωστόσο, όπως και στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης (Walker & Day, 2012; Atanasiu et al., 2014), μόνο πρόσφατα η δυσκολία πρόσβασης των νοικοκυριών στην ενέργεια αναδείχθηκε σε σημαντικό πρόβλημα για πλατιά κοινωνικά στρώματα και ταυτόχρονα η ενεργειακή αποστέρηση και η ενεργειακή απόδοση των κτιρίων απέκτησε προτεραιότητα στην πολιτική ατζέντα και την επιστημονική συζήτηση (Πάνας 2012; Greenpeace, 2013; Santamouris et al., 2013; WWF & Public Issue 2013; Dagoumas & Kitsios, 2014). Πιο συγκεκριμένα,

¹ Δρ. αρχιτέκτων-πολεοδόμος, fer-eniki3@hotmail.com

² Δρ. αρχιτέκτων-πολεοδόμος, vgl1@hotmail.com

κατά τη διάρκεια των τελευταίων χειμώνων, η πρόσβαση στην ενέργεια αποτέλεσε ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα, όχι μόνο για τις φτωχότερες κοινωνικές ομάδες, αλλά και για μεγάλη μερίδα των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, εξαιτίας της απότομης μείωσης των εισοδημάτων, των αυξήσεων στις τιμές της ενέργειας, αλλά και των διαφοροποιήσεων ανάμεσα στις οικονομικές δυνατότητες και προτεραιότητες των νοικοκυριών που μένουν σε πολυκατοικίες με σύστημα κεντρικής θέρμανσης.

Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα σημαντικές αλλαγές στις βασικές πηγές θέρμανσης των νοικοκυριών, μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης (WWF & Public Issue 2013; Dagoumas & Kitsios, 2014; ΔΕΣΦΑ, 2015), επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και υιοθέτηση αυτοσχέδιων λύσεων για την κάλυψη της ανάγκης για θέρμανση που προκάλεσαν φαινόμενα έντονης ατμοσφαιρικής ρύπαν-

σης στις αστικές περιοχές και σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησαν και σε θανάτους. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκε μια νέα αγορά για εξοπλισμό θέρμανσης και υπηρεσίες διαχείρισης κτιρίων, σε συνάρτηση με τις οικονομικές δυνατότητες των νοικοκυριών. Ωστόσο, σε λίγες περιπτώσεις νοικοκυριών που είχαν τη σχετική οικονομική άνεση οι δυσκολίες σε σχέση με τη θέρμανση αποτέλεσαν αφορμή για την αναβάθμιση της ενεργειακής απόδοσης των κτιρίων, με χρήση πιο αποδοτικών τεχνολογιών.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η κατανάλωση ενέργειας συνδέεται με τα χαρακτηριστικά των κτιρίων, τους πόρους των νοικοκυριών και τις εφαρμοζόμενες πολιτικές και κατά συνέπεια είναι βαθιά εδραιωμένη στη γεωγραφία των πόλεων (Buzar, 2007; Bouzarovski, 2014), στην επιστημονική μελέτη με θέμα «Γεωγραφίες της ενεργειακής φτώχειας στην Αθήνα της κρίσης» που χρηματοδοτήθηκε από το Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση

αναλούμε όψεις των γεωγραφικών μετασχηματισμών της Αθήνας στη συγκυρία της κρίσης, μέσα από τη μελέτη της ενεργειακής κατανάλωσης και της ενεργειακής αποστέρησης. Εστιάζοντας στις καθημερινές προκλήσεις και διαμάχες που συνδέονται με τη θέρμανση, διερευνάται η συσχέτιση της ενεργειακής αποστέρησης με ένα ευρύ πεδίο υλικών και μη υλικών παραγόντων (ποιότητα κατοικίας, κόστος ενέργειας, τεχνικά δίκτυα, δομή των νοικοκυριών, καθεστώς ιδιοκτησίας, πολιτικές κ.λπ.) που είναι κρίσιμοι για τη γεωγραφία της πόλης.

Με αφετηρία τη θεωρητική συζήτηση για τον κοινωνικό χώρο, την καθημερινή ζωή και τις πρακτικές (Lefebvre 1991), την ανάλυση της κοινωνικής παραγωγής του αστικού χώρου (Harvey 2006; Lefebvre 1991) και τη μελέτη της πολυπλοκότητας των κοινωνικών σχέσεων σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες (Massey 2005), προσεγγίζουμε την ενεργειακή αποστέρηση και τις ατομικές και συλ-

λογικές πρακτικές για την αντιμετώπισή της μέσα από δύο θεωρητικούς φακούς: πρώτον, μέσα από την πρόσφατη συζήτηση για την ενίσχυση και την εμβάθυνση των κοινωνικών ανισοτήτων εξαιτίας των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και των πολιτικών λιτότητας (Musterd & Ostendorf 2012), που αναδεικνύει νέα διακυβεύματα για την παραγωγή του αστικού χώρου και τη ζωή στις πόλεις (Harvey 2007; Peck 2012) και δεύτερον, μέσα από τις κριτικές προσεγγίσεις της τεχνολογίας που εστιάζουν στον υλικό κόσμο και αναλύουν τις κοινωνικές προτεραιότητες που ενσωματώνονται σε ποικίλες τεχνικές δομές και συστήματα, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους τα αντικείμενα αυτά διαμεσολαβούν στις ανθρώπινες σχέσεις (Pinch & Bijker 1987; Latour 1993).

Υιοθετούμε μία μεικτή διεπιστημονική μέθοδο, η οποία συνδυάζει τη μακροσκοπική ανάλυση της οικιακής κατανάλωσης ενέργειας και της ενεργειακής αποστέρησης στο Δήμο Αθηναίων με τη μελέτη των κοινωνικών πρακτικών σε τοπικό επίπεδο. Θεωρούμε ότι στην περίπτωση της Αθήνας η μελέτη της ενεργειακής αποστέρησης απαιτεί τη διερεύνηση των ιδιαίτερων τοπικών διαδικασιών αστικής ανάπτυξης και την κατανόηση στην μικρο-κλίμακα (σε επίπεδο νοικοκυριού, πολυκατοικίας και γειτονιάς) των κοινωνικών σχέσεων, των δικτύων και των καθημερινών πρακτικών, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί στη μακρά διάρκεια και επαναπροσδιορίζονται στη διάρκεια της κρίσης.

Ειδικότερα, έχουμε επιλέξει τις παρακάτω μεθόδους και εργαλεία:

Ανάλυση στατιστικών στοιχείων σχετικά με τον πληθυσμό, το κτιριακό απόθεμα και την οικιακή κατανάλωση ενέργειας. Οι σχετικές πληροφορίες έχουν αντληθεί από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), τη Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων (ΓΓΠΣ), τη Eurostat, το

Δήμο Αθηναίων, την Περιφέρεια Αττικής, το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, το Εθνικό Ταμείο Επιχειρηματικότητας και Ανάπτυξης (ΕΤΕΑΝ ΑΕ), από εκθέσεις και παρουσιάσεις κρατικών φορέων και ιδιωτικών εταιρειών, καθώς και από ερευνητικά προγράμματα και έρευνες. Πληροφορίες για την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, το προφίλ των οικιακών καταναλωτών, τις διακοπές και επανασυνδέσεις παροχής αντλήθηκαν από το Διαχειριστή του Ελληνικού Δικτύου Διανομής Ηλεκτρικής Ενέργειας (ΔΕΔΔΗΕ ΑΕ).

Αξιολόγηση πολιτικών. Εκτός από τη μελέτη του θεσμικού πλαισίου και των επίσημων εκθέσεων, πραγματοποιήθηκαν δεκατέσσερις συνεντεύξεις με ειδικούς που εργάζονται στην τοπική αυτοδιοίκηση, την κεντρική κυβέρνηση, ΜΚΟ, εταιρείες ενέργειας, εταιρείες διαχείρισης ακινήτων και ερευνητικά κέντρα.

Συνεντεύξεις με νοικοκυριά σε συγκεκριμένες πολυκατοικίες. Η συγκεκριμένη μέθοδος επιλέχθηκε προκειμένου να κατανοήσουμε σε βάθος τις επιπτώσεις της ενεργειακής αποστέρησης στην ιδιωτική και ημι-ιδιωτική σφαίρα. Αυτή η επιλογή βασίζεται στο γεγονός ότι η χρήση της ενέργειας, οι εμπειρίες της ενεργειακής αποστέρησης, οι επιπτώσεις της στην καθημερινή ζωή των νοικοκυριών και οι ατομικές και συλλογικές πρακτικές για την αντιμετώπισή της δεν καταγράφονται επίσημα και δεν είναι προσεγγίσιμες με ποσοτικές μεθόδους. Συνολικά το χρονικό διάστημα από τον Οκτώβριο του 2014 έως το Νοέμβριο του 2015 πραγματοποιήθηκαν είκοσι τρεις ημιδομημένες συνεντεύξεις με ενοίκους δώδεκα πολυκατοικιών που βρίσκονται στο Δήμο Αθηναίων. Οι πολυκατοικίες και οι πληροφορητές σε κάθε μία από αυτές επιλέχθηκαν με τη μέθοδο *δειγματοληψίας χιονοστιβάδας*.

Για τη διαμόρφωση μιας γενικής εικόνας για τις χωρικές διαστάσεις της

ενεργειακής αποστέρησης, επεξεργαστήκαμε πρωτογενή ποσοτικά δεδομένα από διαφορετικές πηγές που αφορούν στα χαρακτηριστικά και τη χρήση των κτιρίων, τα οικογενειακά εισοδήματα, την κατανάλωση ενέργειας, τη συμμετοχή σε προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης για άτομα που ζουν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και τους δικαιούχους επιδότησης για την ενεργειακή αναβάθμιση κατοικιών. Από τη χαρτογράφηση των στοιχείων αυτών προέκυψε ότι δεν παρατηρούνται καθαροί διαχωρισμοί μεταξύ των συνοικιών του Δήμου Αθηναίων, καθώς υπάρχει διάχυση της εγκατάλειψης και των χαμηλών ενεργειακών προδιαγραφών των κτιρίων, της φτώχειας και της μείωσης της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας. Ωστόσο εντοπίστηκαν μικρότερες ή μεγαλύτερες περιοχές όπου τα προβλήματα είναι ιδιαίτερα οξυμένα. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή στα χρηματοδοτικά προγράμματα, είτε πρόκειται για επανασυνδέσεις ηλεκτρικού ρεύματος είτε για χρηματοδότηση εργασιών ενεργειακής αναβάθμισης κατοικιών, είναι εξαιρετικά περιορισμένη και παρουσιάζει μεγάλη γεωγραφική διασπορά, χωρίς ιδιαίτερη συγκέντρωση στις περιοχές με τα μεγαλύτερα προβλήματα. Επιπλέον, σημειώνεται ότι το είδος της χρησιμοποιούμενης ενέργειας για θέρμανση που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το κόστος της, συνδέεται κυρίως με ιστορικούς και γεωγραφικούς λόγους και όχι με εισοδηματικούς παράγοντες.

Σε τοπικό επίπεδο, η *πολυκατοικία*, μια τυπολογία κτιρίου που έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στις μεταπολεμικές διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και στη διαμόρφωση της αστικής ζωής στην Ελλάδα, επιλέχθηκε ως βασικό αντικείμενο αναφοράς της επιστημονικής μελέτης. Με επίκεντρο την πολυκατοικία αναλύσαμε τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, πολιτικών, τεχνικών υποδομών και υλικών κατασκευών και

των δράσεων, ατομικών, συλλογικών ή θεσμικών. Εξετάστηκαν συγκεκριμένες περιπτώσεις πολυκατοικιών που βρίσκονται σε διαφορετικές γειτονιές της Αθήνας ως μελέτες περίπτωσης, με στόχο να αναδειχθούν οι αντιδράσεις των κατοίκων στις σχετικές πολιτικές, αλλά κυρίως η ποικιλομορφία των ατομικών και συλλογικών πρακτικών που σχετίζονται με την ενεργειακή αποστέρηση, ιδιαίτερα όσον αφορά στην πρόσβαση σε επαρκή θέρμανση. Από την έρευνα προκύπτει ότι η κρίση δημιούργησε πολλαπλές ταχύτητες και πολώσεις στις πολυκατοικίες της Αθήνας, κάτι που αναδεικνύεται έντονα συζητώντας για τα θέματα της θέρμανσης. Σε πολλές περιπτώσεις έχουν γίνει ατομικές επιλογές ως προς τη θέρμανση που δημιουργούν μία απόσταση ανάμεσα στα νοικοκυριά. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν διεύρυνση της απόστασης στις συνθήκες διαβίωσης των ενοίκων της ίδιας πολυκατοικίας και η διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων στην κρίση μετασχηματίζει το ρόλο της πολυκατοικίας ως μηχανισμού ενσωμάτωσης και διαμόρφωσης της κοινής ζωής στην πόλη.

Συνοψίζοντας, από την επεξεργασία των ευρημάτων της έρευνας προκύπτει ότι στην Αθήνα η ενεργειακή αποστέρηση δεν συνδέεται απλά με το εισόδημα, την ενεργειακή απόδοση των κτιρίων και το κόστος της ενέργειας, όπως αναφέρεται στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία, αλλά διαπλέκεται με τις ιδιαιτερότητες της διαδικασίας ανάπτυξης του αστικού χώρου μέσα στο χρόνο, καθώς επίσης με τις ατομικές και συλλογικές πρακτικές. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της κρίσης και των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων που εφαρμόζονται, η ενεργειακή αποστέρηση αναδεικνύεται σε παράγοντα που επηρεάζει την καθημερινότητα και τις πρακτικές των ανθρώπων, εντείνοντας τις υφιστάμενες και δημιουργώντας νέες κοινωνικές

ανισότητες στην πόλη. Με αυτό το πρίσμα, προκύπτει ότι η μελέτη των ατομικών και συλλογικών απαντήσεων στην ενεργειακή αποστέρηση στην Αθήνα μας δίνει την ευκαιρία να ξεδιπλώσουμε την πολυπλοκότητα και τη δυναμική της παραγωγής του αστικού χώρου σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες.

Βιβλιογραφία

- Atanasiu B., E. Kontonasiou, and M. Francesco (2014), *Alleviating fuel poverty in the EU. Investing in home renovation, a sustainable and inclusive solution*, Buildings Performance Institute Europe.
- Bouzarovski, S. (2014), "Energy poverty in the European Union: Landscapes of vulnerability," *WIREs Energy and Environment*, 3: 276-289.
- Buzar, S. (2007), *Energy poverty in Eastern Europe. Hidden geographies of deprivation*, Ashgate.
- Dagoumas A. and F. Kitsios (2014), "Assessing the Impact of the Economic Crisis on Energy Poverty in Greece," *Sustainable Cities and Society*, Special Issue on Energy Poverty in Cities and Urban Settlements, 13: 267-278.
- Greenpeace (2013), *Εσύ κρύνεις σπίτι σου; Καμπάνια ενημέρωσης*, <http://www.greenpeace.org/greece/krioneis-spiti-sou/#/> (τελευταία πρόσβαση: 5/5/2013).
- Harvey, D. (2006), "Space as a Key Word", in Castree N. and D. Gregory eds, *David Harvey: A Critical Reader*, Blackwell Publishing.
- Harvey, D. (2007), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press.
- Latour B. (1993), *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press.
- Lefebvre H. ([1974] 1991), *The Production of Space*, Blackwell.
- Massey D. (2005), *For Space*, Sage.
- Musterd, S. and W. Ostendorf, (2012), "Inequalities in European Cities," in Smith, S. J., M. Elsinga, L. Fox O'Mahony, O. Seow Eng, S. Wachter, D. Clapham, (ed), *International Encyclopedia of Housing and Home*, Vol 4. Oxford: Elsevier: 49-55.
- Peck, J. (2012), "Austerity Urbanism. American Cities under Extreme Economy," *City* 16(6): 625-655.
- Pinch T. J. and W.E. Bijker (1987), "The Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other," in: Bijker W. E., T.P. Hughes, and T. J. Pinch (eds), *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*, MIT Press.
- Santamouris M., J. Paravantis, D. Founda, D. Kolokotsa, P. Michalakakou, A. Papadopoulos, N. Kontoulis, A. Tzavali, E. Stigka, Z. Ioannidis, A. Mehili, A. Matthiessen, and E. Servou, (2013), "Financial crisis and energy consumption: A household survey in Greece," *Energy and Buildings*, 65: 477-487.
- Santamouris, M., K. Kapsis, D. Korres, I. Livada, C. Pavlou, and M.N. Assimakopoulos (2007), "On the relation between the energy and social characteristics of the residential sector," *Energy and Buildings*, 39:893-905.
- Walker, G. and R. Day (2012), "Fuel poverty as injustice: Integrating distribution, recognition and procedure in the struggle for affordable warmth," *Energy Policy*, 49: 69-75.
- WWF Ελλάς και Public Issue (2013), *Έρευνα για το πρόγραμμα «Καλύτερη ζωή»*, Διαγραμματική παρουσίαση της έρευνας, Ιούλιος 2013, <http://www.wwf.gr/images/pdfs/publicIssue-graphs-better-life.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 4/10/2015).
- ΔΕΣΦΑ (2015), *Μελέτη Ανάπτυξης ΕΣΦΑ για τα έτη 2016-2025*, Διαχειριστής Εθνικού Συστήματος Φυσικού Αερίου.
- Μπαλούρδος Δ. και Μ. Πετράκη (2012), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Βουλή των Ελλήνων.
- Πάνας Ε. (2012), *Έρευνα για την ενεργειακή φτώχεια στην Ελλάδα*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Στατιστικής.